

Wanda SUPA

Faculty of Philology
University of Białystok
Poland

PORTRETY MUZUŁMANÓW WE WSPÓŁCZESNEJ PROZIE ROSYJSKIEJ

Portraits of Muslims in Contemporary Russian Prose

Abstract: Due to its geographic location and foreign policy, Russia's contacts with Islamic adherents date back to old times and have been subject to varying fluctuations throughout history. It is enough to mention historical facts like Tatar invasions, wars with Turks in the nineteenth century, conquest of the Caucasus, joining the Caucasus republics to the USSR after the revolution, military intervention in Afghanistan and Chechnya, the influx of Muslims from the former Soviet republics to Russia to find a better life.

In official works after the revolution, the ideas of equality and fraternity were promoted among all the Soviet nations. The concepts of heroes were subordinated to the ideas of class struggle, regardless of their nationality or confession. In 20s and 30s of the 20th century, we meet the representatives of traditional Muslim nations, most often as supporters of revolution and post-revolutionary changes or as enemies, ancestors of today's Taliban.

The fight with schemes began only in the second half of the 1980s when the "reconstruction" wave published works depicting the tragedy of displacement of the so-called "small nations" including the Chechens, the Crimean Tatars and others. In the novel *Golden Cloud Slept* [*Nočevala tučka zolotaâ*] by A. Pristavkin and *Decade* [*Dekada*] by S. Lipkin they treat the representatives of these nations as victims of Soviet totalitarianism.

The next stage of increased interest in Muslims in Russian literature triggered wars with Afghanistan and later two Chechen wars. Although the authors of books on these wars (S. Alexievich, *Boys in Zinc* [*Cinkovye małčiki*]; O. Yermakov, *Afghan Tales* [*Afganskie rasskazy*]; V. Makanin, *Asan* [*Asan*]; Z. Prilepin, *The Pathologies* [*Patologii*]) firstly depict the condition of the Russian army, symbolizing the condition of the whole Soviet and post-Soviet society and the mentality and behavior of the soldier in the war completely unnecessary and absurd, but for obvious reasons they also create an image of the enemy.

Afghan and Chechen Mujahideen are seen by the opposite side as brave and courageous men, but at the same time cruel, cunning, and awakening fear. Under conditions of war they must be absolutely destroyed to survive. On the other hand, the civilian population as a victim of war, although representing a foreign, incomprehensible culture and often supporting partisans arouses compassion for the soldiers. The negative attitude of modern Russian society (Islamophobia and migrantophobia) to Caucasian traders on Russian bazaars fully reflects the novel of V. Rasputin, *Daughter of Ivan and Ivan's mother* [*Doč' Ivana, mat' Ivana*].

Keywords: Russian prose, war in Chechnya, Muslims, Caucasus, USSR.

Ze względu na położenie geograficzne i uprawianą przez rosyjskich władców w różnych epokach politykę kontakty mieszkańców Rosji ze światem muzułmańskiego Wschodu od czasów dawnych po najnowsze są aktywne i specyficzne, głównie z tego powodu, iż aktywizowały się najczęściej w sytuacjach konfliktów zbrojnych. Wystarczy przypomnieć najazdy plemion mongolskich na Ruś Kijowską, następnie prowadzone przez Rosję wojny z Turcją, podbój Kaukazu, przyłączenie olbrzymiego wieloetnicznego terytorium republik środkowoazjatyckich po rewolucji październikowej i ich funkcjonowanie w ramach Związku Radzieckiego. Upadek ZSRR poprzedziła wojna w Afganistanie (1979–1989), a w latach dziewięćdziesiątych XX i na początku XXI wieku na fali walk o autonomię i reislamizację odnowiły się dawne konflikty etniczne zarówno w byłych republikach środkowoazjatyckich, jak i na Kaukazie, czego owocem były między innymi dwie wojny czeczeńskie (1994–1996 i 1999–2009) oraz lokalne pogromy Rosjan i ich masowy *exodus* do ojczyzny. Obecnie w samej Rosji istnieją duże skupiska muzułmanów, głównie w republikach autonomicznych, wchodzących w skład Federacji. Statystyki podają, że w FR mieszka około dwudziestu milionów muzułmanów, ale najczęściej żyją oni nie wspólnie z Rosjanami, lecz obok nich.

Poczynając od literatury staroruskiej – *Słowo o ruinie ziemi ruskiej* [Слово о погибели русской земли], *Opowieść o tym, jak Batu-Chan zburzył miasto Riazan* [Повесть о разорении Рязани Батыем] – Azjatów ukazywano jako ludzi walecznych, dzikich, okrutnych i niebezpiecznych, ale nie ze względu na orientację religijną, lecz zagrożenia, jakie ze sobą niosły ich najazdy i podboje. Dopiero w XIX wieku wybitni pisarze rosyjscy – Aleksander Puszkina, Michaił Lermontow, Lew Tołstoj i inni – pisząc o kolonizacji Północnego Kaukazu podjęli próby zrozumienia przedstawicieli innej, obcej kultury, wykazując, z jednej strony, zainteresowanie Koranem jako podstawą religii podbijanych narodów, a z drugiej – ich zwyczajami i mentalnością, nie unikając przy tym egzotyki. Dokonania klasyków w zakresie tematyzowania wycinków dramatycznej historii kaukaskich mużulmanów do dziś wywierają istotny wpływ na konkretyzację wątków islamskich, obserwowaną w dziełach pisarzy kolejnych pokoleń.

Po rewolucji październikowej ludność mużulmańska była traktowana w ZSRR tak samo jak chrześcijanie czy wyznawcy judaizmu – władza radziecka zwalczała każdą formę religii. Islam w ZSRR okazał się jednak dość żywotny, nie tylko przetrwał w wierzeniach, lecz także zachował funkcje regulatora stosunków społecznych¹. Jednocześnie ludność Północnego Kaukazu i republik środkowoazjatyckich została poddana wielotorowemu procesowi sowietyzacji i europeizacji (w rosyjsko-bolszewickim rozumieniu), której najważniejszymi wektorami były walka klasowa, prowadząca do likwidacji najbogatszych warstw społeczeństwa, wciągnięcie szerokich mas biedoty w realizację planu budowy nowego ładu społecznego i wychowanie nowego radzieckiego człowieka. Sowietyzacja republik islamskich przebiegała pod hasłami likwidacji ich wielowiekowego zacofania, szerzenia oświaty i postępu, uprzemysłowienia, otwarcia przed ludnością tych ziem nowych możliwości. W ślad za państwową propagandą literatura oficjalna na przestrzeni dziesięcioleci lansowała idee równości między wszystkimi radzieckimi narodami, stosując schematyczny podział na zwolenników porewolucyjnych przemian oraz wrogów nowego ustroju. Wielu pisarzy rosyjskich brało bezpośredni udział w wojnie domowej na terytorium tradycyjnie islamskim, bądź w realizacji kolejnych etapów planów rozwoju (plany pięcioletnie). Na przykład jeden z „klasyków” li-

¹ Zob. A. Малашенко, *Каким нам видится ислам*, «Россия в глобальной политике» 2006, № 5, www.globalaffairs.ru/number/n_7419 [19.12.2018].

teratury radzieckiej Dmitrij Furmanow, który walczył na Turkiestańskim Froncie i likwidował antyrewolucyjne (wywołane przez „syte kazachskie chłopstwo”) powstanie w Ałma-Acie, w eksperymentalnej fabularno-publicystycznej powieści *Bunt* [Мятеж, 1925], wykorzystującej fakty biograficzne i nasyconej rewolucyjną retoryką, zapoznawał czytelnika z sytuacją demograficzną i ekonomiczną regionu, opisywał zwyczaje i zachowanie miejscowej ludności, to jest barwne ubiory, egzotyczne nakrycia głowy, krzykliwość. Z narracji przebija troska bohatera-narratora (tożsamego z pisarzem) o to, że w wiejskich komitetach wśród przedstawicieli nowej władzy zamiast biednych chłopów zasiadają „bogaci panowie kirgiscy”, którzy najczęściej tylko udają sympatyków rewolucji, a w rzeczywistości marzą o powrocie starego. Powstańcy-basmacze² zostali ukazani w utworze jako siła żywiołowa, okrutna i prymitywna³, zagrażająca wcielaniu w życie idei sprawiedliwości społecznej, zasługująca jedynie na unicestwieniu. Podobne przesłanie ideowe zostało wpisane w wiersz Władimira Ługowskiego *Basmacz* [Басмач, 1932] i wiele innych, mniej znanych utworów literatury radzieckiej.

Z kolei w publikacjach o porewolucyjnych przemianach dominantą portretów muzułmanów był ich stosunek do przedsięwzięć państwowych, uczestnictwo w nich bądź sabotaż. Pisarzy radzieckich, z wyżej zasygnalizowanych powodów, nie zawsze interesowała narodowość bohaterów (rząd ZSRR w republikach islamskich prowadził politykę antynarodową) i w jeszcze mniejszym stopniu ich stosunek do religii. Można znaleźć wiele postaci epizodycznych ze świata tradycyjnie muzułmańskiego, uczestniczących w budowie nowych linii kolejowych, kanałów, mających nawadniać pustynie, czy zakładów przemysłowych, słowem – przekształcających w radzieckim duchu rzeczywistość. Na przykład Bruno Jasiński w powieści produkcyjnej *Człowiek zmienia skórę* [Человек меняет кожу, 1933] ukazuje „braterską współpracę Rosjan i Tadżyków – ludzi nowego Wschodu”, wspólnie budujących kanał. Opiewano tworzenie nowego i li-

² Zob. А. Пылев, *Басмачество в Средней Азии: этнополитический срез (взгляд из 21 века)*, Бишкек: Кыргызско-Российский славянский университет, 2006.

³ W utworze czytamy: „в Фергане поймали Фарфункеля (jednego z rewolucjonistów – W.S.) басмачи, долго пытали, потом пристрелили, а труп закинули в волны реки”. Д. Фурманов, *Мятеж*, <https://www.rulit.me/books/myatezh-read-109901-23.html> [19.12.2018].

kwidację wszystkiego, co nie przystawało do aktualnej ideologii⁴. Procesy przemian często niszczyły miejscową tradycję, narzucały inny tryb życia (choćby przez zmuszanie plemion koczowniczych do osiadłości), ale fakty te przedmiotem literackiej refleksji stały się znacznie później. Również uczestniczący zarówno w walkach z basmaczami, jak i w wielu przedsięwzięciach ekonomicznych i kulturalnych w republikach środkowoazjatyckich Paweł Łuknicki w swoich utworach literackich (na przykład w powieści *Nisso* [Ниссо], napisanej przed wojną, wydanej w 1946 roku) oraz publikacjach naukowych⁵ problematyzował wprowadzanie w życie socjalistycznych zasad, zwłaszcza w sferze praw kobiet (zwalczanie wielożeństwa, handlu dziećmi), oraz na polu likwidacji analfabetyzmu, szerzenia oświaty i postępu technicznego.

Rzetelny bilans radzieckich działań na terytorium republik środkowoazjatyckich oraz na Kaukazie czeka jeszcze zarówno na opracowanie naukowe (i to w wielu dziedzinach), jak i na syntezy literackie, ale powszechnie wiadomo, iż mnóstwo przedsięwzięć (na przykład próby nawodnienia pustyń) przyniosło ostatecznie rezultaty odmienne od oczekiwanych. Wielkim problemem stało się też zanieczyszczenie środowiska naturalnego w pobliżu poligonów doświadczalnych, w tym skażenie radioaktywne i nadmierna eksploatacja zasobów naturalnych. Oczywiście, nie stworzono również w Azji obiecywanego raju na ziemi. Spośród wypowiedzi literatów na interesujący nas temat bardzo trafna i adekwatna do całego radzieckiego obszaru Azji wydaje się wypowiedź Ludmiły Ulickiej o Krymie, który do drugiej wojny światowej był internacjonalistycznym krajem, zamieszkałym przez Rosjan, Ukraińców, Tatarów, Greków, Ormian i przedstawiciele innych narodów. Po wojnie z woli Stalina sytuacja zmieniła się radykalnie:

Советские люди после войны уничтожили воду, виноградники
– особое дарование советской власти – все превращать в лозунги и
небытийный материал⁶.

⁴ W powieści Jasieńskiego czytamy: „Город шагнул вперед и старая базарная Азия, подобрав свои лотки, шмыгнула за Дюшанбинку”. Б. Ясенский, *Человек меняет кожу*, w: *idem, Избранные произведения в 2-х томах*, т. 2, Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1957, s. 187.

⁵ П. Н. Лукницкий, *Таджикистан*, Москва: Молодая гвардия, 1951.

⁶ Л. Улицкая, *Субботнее интервью*, беседа с М. Кулакова, <https://www.svoboda.org/a/24188014.html> [19.12.2018].

Traktowanie świata muzułmańskiego zgodnie z wytyczonymi przez radzieckich ideologów od kultury założeniami przetrwało w zasadzie aż do czasów pierestrojki, chociaż pewne odstępstwa od schematów miały miejsce i wcześniej, na przykład w twórczości znawcy kultury regionu, tłumacza eposów – kałmyckiego *Dżangar* [Жаңһар] oraz kirgiskiego *Manas* [Манас], poety i prozaika Siemiona Lipkina, autora powieści *Dekada* [Декада, 1983 na Zachodzie, 1989 w ZSRR], czy pisarzy „dwukulturowych” (to jest piszących głównie o własnym narodzie, ale zakorzenionych też w literaturze rosyjskiej), na przykład Abchaza Fazila Iskandera czy Kirgiza Czyngiza Ajtmatowa, którzy dostrzegali niszczenie miejscowej kultury i występowali w jej obronie. Generalnie rzecz ujmując należy stwierdzić, iż analogicznie jak i w ramach innych nurtów tematycznych literatury rosyjskiej, z utworami zwalczającymi schematy w obrazowaniu radzieckich muzułmanów publiczność literacka ZSRR mogła się zapoznać dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych minionego stulecia, na fali gorbaczowowskiej „przebudowy”. Między innymi opublikowano wtedy powieści, których autorzy podjęli próby naświetlenia tragedii tak zwanych małych narodów, podczas drugiej wojny światowej „profilaktycznie” wysiedlonych z miejsc ich zamieszkania na Syberię i do Kazachstanu, aby zapobiec ich ewentualnej kolaboracji z Niemcami. Chodzi o Czeczenów, Czerkiesów, Inguszy i Tatarów krymskich. Jedną z pierwszych zapowiedzi przemian (obok wspomnianej wyżej *Dekady*) była osnuta na materiale autobiograficznym powieść Anatolija Pristawkina *Nocowała ongi chmurka złota* [Ночевала тучка золотая, 1987], poświęcona *exodusowi* Czeczenów. Wychowankowie domu dziecka, ewakuowanego z Rosji centralnej na terytorium „oczyszczonej” z rdzennych mieszkańców Czeczenii stali się świadkami rozpaczliwego buntu górali, którzy organizowali zasadzki na żołnierzy Armii Czerwonej oraz przybywających z Rosji na ich ziemię osadników. Ofiarami działań czeczeńskich powstańców padały też niewinne sieroty. W tekst utworu zostało wpisane przesłanie, że chociaż okrucieństwo Czeczenów zasługuje na potępienie, oni sami również są ofiarą nieludzkiego systemu politycznego. Ponadto autor wyeksponował zjawisko przyjaźni między wychowankami domu dziecka – Rosjaninem i Czeczenem w krańcowo ekstremalnych warunkach egzystencji. W historycznoliterackim aspekcie istotny jest fakt, że powieść Pristawkina przedstawia w konwencji realistycznego prawdopodobieństwa fakty, będące jedną z przyczyn wrogości i nienawiści Czeczenów oraz innych narodów kaukaskich do Rosjan, jaka uzewnętrzniła się w latach dziewięćdziesiątych XX wieku i do czasów współczesnych raczej się potęguje, niż zanika.

Z perspektywy minionych dziesięcioleci problem krzywdy małych narodów, konkretnie Tatarów krymskich, poruszyła też Ludmiła Ulicka w epizodzie powieści *Medea i jej dzieci* [*Medea u ee demu*, 1996], w której ukazała sytuację potomka wysiedlonych właścicieli domu, należącego w powieściowym „teraz” do tytułowej bohaterki. Po śmierci Stalina, gdy nastąpiła częściowa rehabilitacja deportowanych, ci co przeżyli oraz ich dzieci zazwyczaj nie mieli do czego wracać. Sprawa ta nie została rozwiązana w zasadzie do dzisiaj, gdyż poszkodowanym nie zwrócono mienia, ani nie wypłacono rekompensat. Tylko nieliczni przedstawiciele radzieckiego społeczeństwa czują się odpowiedzialni za krzywdę „małych narodów”. Bohaterka powieści *Medea Sinopli*, która w testamencie zapisuje dom potomkowi jego dawnych właścicieli, stanowi chlubny wyjątek.

W czasach stosunkowo niedawnych kolejny etap wzmożonego zainteresowania światem muzułmańskim związany był z wojną w Afganistanie. Podjęte przez ZSRR działania zbrojne – oficjalnie uzasadniane hasłami „spełnienia misji cywilizacyjnej”, „niesienia pomocy bratniemu narodowi afgańskiemu” i „obrony południowych granic ojczyzny” – odsłoniły największe słabości ZSRR jako państwa totalitarnego, które w ciągu dziesięcioleci kształtowało świadomość swoich obywateli poprzez nachalną propagandę, bazującą, z jednej strony, na fałszu, z drugiej zaś – na utrzymywaniu w tajemnicy faktów niewygodnych, nie wpisujących się w projektowany obraz. Piszący o tej wojnie prozaicy – laureatka nagrody Nobla z 2015 roku Swietłana Aleksijewicz (*Synkowi chłopcy* [*Цинковые мальчики*, 1989])⁷, Oleg Jermakow (*Opowiadania afgańskie* [*Афганские рассказы*, 1989]), Edward Pustynin (powieść *Afgańczyk* [*Афганец*, 1991]) i inni – w swoich utworach najwięcej uwagi poświęcają sytuacji radzieckich żołnierzy, rzuconych na obce, nieznane im i wrogie terytorium, ukazują indywidualne akty ich „przejrzania”, to jest odkrywania trudnych do zaakceptowania prawd o własnym kraju i rządzie. Stąd też najważniejszą w nich kwestią stało się zobrazowanie „kraчу radzieckich bogów” i kielkowania procesu wielkiego przewartościowy-

⁷ Urodzona w 1948 roku Aleksijewicz to pisarka narodowości białorusko-ukraińskiej, która większą część życia spędziła na Białorusi, ale nie posługuje się językiem białoruskim, lecz rosyjskim. W wypowiedziach publicystycznych deklaruowała swoją przynależność do narodu białoruskiego bądź ukraińskiego. Podkreśla swój związek z kulturą rosyjską. W jej twórczości dominują dociekania na temat: czym był system radziecki dla wszystkich narodów ZSRR i jaką spuściznę ten system pozostawił. Charakter dorobku literackiego i dziennikarskiego Aleksijewicz kwalifikuje ją na przedstawicielkę dwóch literatur: rosyjskiej i białoruskiej.

wania. Siłą rzeczy w utworach o wojnie afgańskiej został naszkicowany też obraz wroga, to jest walczących z regularnym wojskiem uzbrojonych mudżahedinów – uczestników świętej wojny przeciwko niewiernym (w żargonie żołnierskim – „duchów”) i w jeszcze większym stopniu niosącej na swych barkach ciężar wojny partyzanckiej ludności cywilnej, zamieszkującej górskie auly. Radzieccy żołnierze rzadko miewają bezpośredni kontakt z żywym wrogiem, najczęściej widzą tylko trupy i rannych oraz efekty swoich działań w postaci zniszczonych ludzkich siedzib.

W kontekście omawianego w niniejszym artykule tematu najbardziej interesującą zarówno ze względów artystycznych, jak i poznawczych pozostaje utwór Aleksijewicz zatytułowany *Cynkowi chłopcy*. Pisarka w ślad za białoruskim pisarzem Alesiem Adamowiczem uprawia tak zwaną prozę „magnetofonową”⁸, czyli tworzy swoje teksty z nagranych wywiadów, przeprowadzonych z uczestnikami bądź świadkami wydarzeń, które prezentuje. Jej książki robią wrażenie nie poddanych literackiej obróbce bezpośrednich wypowiedzi bohaterów, będących jedynym źródłem informacji zarówno o nich samych, jak i o przedstawianym wycinku świata. Obecność autora w takich tekstach przejawia się tylko w doborze wypowiedzi, układzie kompozycyjnym, tytułach poszczególnych części, mottach, będących często cytatami z arcydzieł literatury światowej oraz w rzadkich uogólniających komentarzach. Rozmówcy autorki w *Cynkowych chłopcach* to biorący udział w wojnie afgańskiej żołnierze i oficerowie oraz krewni i znajomi poległych. Wśród postaci przedstawionych w utworze nie ma Afgańczyków, ale informacje na ich temat występują w prawie każdej jednostce kompozycyjnej tekstu, jaką jest przytoczony wywiad. Za kluczowe w próbie określenia stosunku radzieckich żołnierzy do wroga można uznać słowa: „видеть друг в друге людей нам было нельзя: не смогли бы убивать”⁹. Zabijanie wroga to warunek przeżycia, toteż żołnierze zabijali nie tylko uzbrojonych partyzantów, ale bojąc się zasadzek przed wejściem do domostw wrzucali granaty, których ofiarami często padały kobiety i dzieci. Wojna stwarzała niezliczone okazje do konfrontacji wyniesionych ze szkoły i służby wojskowej aksjomatów ideologicznych. „Braterska pomoc” przekształciła się w konieczność bezwzględnego zabijania wszystkiego, co się rusza. Nienawiść Afgańczyków do „wyzwolicielei”, narzucających im własne zasady, przejawiała się nie tylko

⁸ O specyfice tej prozy zob. W. Supa, *Struktura językowa „Cynkowych chłopców” S. Aleksijewicz, „Białostocki Przegląd Kresowy”* 1994, t. 1, s. 115–124.

⁹ С. Алексиевич, *Цинковые мальчики*, Москва: Молодая гвардия, 1989.

w zabijaniu, ale też w torturowaniu, zadawaniu śmierci powolnej, przездzonej nieludzkimi cierpieniami: jeńcom odcinano wszystkie kończyny, rozpruwano brzuchy i wyłupiano oczy, co musiało rodzić chęć odwetu i aktywizowało (jak zresztą na każdej wojnie) najgorsze ludzkie instynkty, a po demobilizacji olbrzymie problemy psychiczne.

Tylko niektórzy bohaterowie utworu dostrzegają, że Afgańczycy są ludźmi podobnymi do nich samych i próbują na nich spojrzeć, podobnie jak wcześniej bohaterowie Lermontowa czy Tołstoja (na utworach tych pisarzy zostali przecież wychowani), z perspektywy „obcego”. Jeden z respondentów mówi:

Начну с того, что я там стрелял, и в то же время уважаю этот народ. Я даже его люблю. Мне нравятся его песни, его молитвы, спокойные и бесконечные, как горы. Но вот – я буду говорить только о себе – искренне верил, что юрта хуже пятиэтажного дома, что без унитаза нет культуры. И мы завалим их унитазами, и построим каменные дома. Научим водить трактор. Но крестьяне не хотели брать землю, которую им давали, потому что она принадлежит Аллаху, человек не может ее ни дать, ни взять. Как из космоса смотрели на нас проломленные черепа мечетей¹⁰.

Słowa te odzwierciedlają rozpowszechnione w społeczeństwie radzieckim przekonanie o wyższości radzieckiego świata nad całą resztą. Chodzi zarówno o możliwości dostępu do nowoczesnej techniki⁶ jak i organizację społeczeństwa, życia obywateli, o tym, że można uszczęśliwiać siłą. Jednocześnie pośrednio określają przyczyny silnych w Azji Środkowej i na Kaukazie dążeń separatystycznych, dyktowanych potrzebą obrony własnej tożsamości narodowej, religii, tradycyjnych wartości. Wielu wypowiadających się na stronicach utworu żołnierzy dostrzega bezsens wojny, w której uczestniczy i tragizm własnej sytuacji, ale poza sferą ich zainteresowań pozostaje sytuacja polityczna w Afganistanie w przeddzień radzieckiej interwencji zbrojnej, czyli wojna domowa z konfliktem religijnym w tle, oraz przyczyny nienawiści Afgańczyków do nich podczas interwencji. Przypomnijmy, że nienawiść ta jest zakorzeniona historycznie – część basmaczy pod koniec wojny domowej uciekła przed bolszewikami właśnie do Afganistanu, stając się protoplastami dzisiejszych talibów. Ponadto sytuacja w republikach środkowoazjatyckich kazała widzieć w agresorze to, co najbardziej niebezpieczne, co godziło w wielowiekowe mechanizmy

¹⁰ Ibidem.

afgańskiej, czy szerzej – muzułmańskiej egzystencji. Chodzi o nacjonalizację własności prywatnej, ateizację, czy też równouprawnienie kobiet. Wychowani w duchu ateizmu radzieccy uczestnicy wojny nie dostrzegają znaczenia, jakie posiadają dla Afgańczyków wartości religijne. Jak wiadomo, mudżahedini dążyli do ustanowienia państwa opartego na prawie muzułmańskim, ale nawet ich afgańscy przeciwnicy nie chcieli modelu państwa, wzorowanego na radzieckim.

Poczucie bezsilności i absurdu pośród wykreowanych bohaterów królują też w utworach przedstawiających obie wojny w Czeczenii. Wojny te to w zasadzie wojny domowe, gdyż Czeczeni byli obywatelami ZSRR, ich starsze i średnie pokolenie zna język rosyjski i rosyjską rzeczywistość, część wojskowych kończyła radzieckie uczelnie i służyła w Armii Czerwonej. Wśród Czeczenów nastąpił rozłam, najbardziej dostrzegalny na początku konfliktu – część z nich pozostała lojalna wobec władzy federalnej i nawet walczyła po stronie wojsk federalnych. Według niektórych rosyjskich krytyków¹¹, najbardziej uniwersalne i przekonujące prawdy o konflikcie rosyjsko-czeczeńskim zostały wpisane w tekst niedawno zmarłego „klasyka współczesnej literatury rosyjskiej” Władimira Makanina – w powieść *Asan* [Асан, 2008]. W odróżnieniu od Zachara Prilepina czy Aleksandra Babczenki¹², Makanin znał wojenną rzeczywistość tylko z cudzych relacji, stąd rozbieżności w przedstawianiu konkretów¹³, ale w jego utworze realistyczne prawdopodobieństwo oraz różne formy umowne, zwłaszcza symbole i mity, zostały podporządkowane strategii wykreowania „matematycznego modelu” wojennej rzeczywistości. W panoramie wojny „niemrawej i cichej”, lecz dla uczestników z obu stron i czeczeńskiej ludności cywilnej równie okrutnej, jak wszystkie poprzednie, przewija się cała galeria oficerów średniego szczebla, generałów (włącznie z Dżoharem Dudajewem, który w 1991 roku ogłosił niepodległość republiki i został jej pierwszym prezydentem, a po wkroczeniu rosyjskich komandosów ogłosił *dżihad* przeciwko Rosji i dowodził walką partyzancką), szeregowych żołnierzy, matek, poszukują-

¹¹ Ф. Нодель, «Асан» и его критики. Заметки словесника, «Литература» 2009, № 12, http://lit.lseptember.ru/view_article.php?ID=200901216 [19.12.2018].

¹² А. Babczenko należy do tych, którzy autorowi *Asana* zarzucali niezajomość wojennych realiów. Zob. А. Babczenko, *Фэнтэзи о войне на тему «Чечня»*, «Новая газета» 2008, № 90, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2008/12/04/35612-fentezi-o-voynе-na-temu-chechnya> [19.12.2018].

¹³ Zob. А. Латынина, *Притча в военном камуфляже*, «Новый мир» 2008, № 12, с. 163–170.

cych zaginionych synów, czeczeńskich bojowników, starszyny rodowej. Nawiązując do przedislamskich mitów Makanin stworzył postać boga wojny i zarazem mitycznego wodza – tytułowego Asana. Suma przypisanych mu cech czyni z niego – zawsze okrutnego i bezwzględnego wobec ludzi – upersonifikowanie wrogości, zemsty, nienawiści i chciwości¹⁴. Wojny współczesne nie sprzyjają narodzinom wybitnych wodzów, jak Aleksander Macedoński czy Napoleon. Chociaż znający historię regionu bohaterowie słyszą złowieszczy zew Asana, domagającego się ludzkiej krwi i pieniędzy, bogiem tej wojny w świecie powieści Makanina stał się major Aleksander Żylin (nazwisko wskazuje na literacki dialog z klasyką, przedstawiającą konflikty na Kaukazie, konkretnie z *Kaukaskim jeńcem* Lwa Tołstoja), który zrozumiał mechanizmy wojny czeczeńskiej i przekształcił „wszechobecny chaos w kontrolowaną korupcję”. Żylin handluje ropą (z której powodu konflikt się rozpoczął), sprzedając „nadwyżki” czeczeńskim partyzantom. Jest człowiekiem, do którego w trudnych sytuacjach, takich jak poszukiwania i wykup przebywających w niewoli żołnierzy i dziennikarzy, zapobieżenie niepotrzebnemu rozlewowi krwi czy wykupienie ciał zabitych zwracają się i swoi, i obcy, i który bezustannie balansuje między dobrem a złem. Opowiadając o wojennej działalności i okolicznościach śmierci Żyлина Makanin pokazał wszechobecną korupcję, prowadzącą do demoralizacji wojskowych po obu stronach barykady i rozgałęzioną komercjalizację wojny, która zarówno dla Rosjan (zwłaszcza z wyższego dowództwa), jak i dla Czeczenów przekształciła się w potężny i przynoszący olbrzymie dochody biznes. Podstawową „walutą” handlu jest broń, benzyna i ludzkie życie. Nasuwa się wniosek, iż motorem konfliktu rosyjsko-czeczeńskiego nie był ani rosyjski wielkomocarstwowy patriotyzm, ani wolnościowe porywy Czeczenów, lecz głównie interesy komercyjne, które decydowały o „gorączkowych atakach, dziwnych odstępstwach i tymczasowych porozumieniach”¹⁵.

Na stronicach omawianej powieści spotykamy wśród postaci drugoplanowych bądź epizodycznych szereg portretów Czeczenów, reprezentu-

¹⁴ Por.: Е. Белеванцева, «Асан» Владимира Маканина, «Татьянин день. Молодежный интернет-журнал МГУ», www.taday.ru/text/145858.html [19.12.2018].

¹⁵ „Коммерческие мотивы были главным двигателем хода этой войны, всех её лихорадочных наступлений, странных отходов и временных соглашений”. К. Анкудинов, Владимир Маканин, «Асан». *Операция без наркоза*, «Литературная Россия» 2009, № 4, <https://litrossia.ru/item/3280-oldarchive> [19.12.2018].

jących różne warstwy społeczne i orientacje polityczne. Główny bohater utworu robi między innymi interesy z czeczeńskimi chłopami, którzy pomimo tego, że ciężko pracują, żyją bardzo biednie i żeby przeżyć, zmuszeni są do lawirowania między wojskami federalnymi a partyzantami. W wersji Makanina są oni najczęściej fizycznie ułomni i niezbyt rozzębieni¹⁶. Nawet przedstawiciele czeczeńskiej starszyny, która zgodnie z miejscową tradycją jest otaczana wielkim szacunkiem i wywiera istotny wpływ na podejmowane przez mieszkańców wioski decyzje, w koncepcji Makanina budzą co najwyżej współczucie, gdyż seniorzy zostali ukazani w sytuacji, kiedy poniżają się przed Żylinem – żeby osiągnąć cel (wykup ciała) – zebrać o pomoc. Nie lepiej prezentują się głodni, obdarci, brudni i byle jak uzbrojeni partyzanci, którzy wprawdzie modlą się do Allaha, ale nie przestrzegają wobec wroga uniwersalnych zasad moralnych, są podstępni i okrutni. Partyzantcy przywódcy, na przykład Ahmed z gór [Горный Ахмед] i inni anonimowi oficerowie, według autora, są jednakowo straszni, odrażający. Z kolei Dudajew (postać historyczna), we wspomnieniach Żyлина jawi się jako sprytny polityk, umiejętnie wykorzystujący okoliczności (gniew swojego narodu) dla własnych ambicji. Rzecz znamienita, iż to właśnie Dudajew podpowiada skromnemu i niepozornemu Żylinowi, by wykorzystał okazję stwarzaną przez stanowisko zaopatrzeniowca w wojsku dla wzbogacenia się. Oczywiście, takie nieheroiczne portrety Czechenów nie mogą podobać się odbiorcom, reprezentującym ten naród. Jak zauważyła czeczeńska badaczka literatury rosyjskiej Lidia Dowletkirejewa, Makanin powiela ideologiczne schematy, rozprzestrzeniające negatywny wizerunek całego narodu¹⁷. Zauważmy jednak, że i portrety uczestniczących w tej wojnie Rosjan w wersji Makanina też z heroizmem mają niewiele wspólnego – wojna kaleczy ludzi fizycznie i psychicznie bez względu na narodowość.

Również w powieści Prilepina *Patologie* [Патологии, 2005], w której autor skupił się na odzwierciedleniu emocji towarzyszących służbie wojskowej w warunkach wojny (dominuje strach przed śmiercią i próby zagłuszenia go alkoholem) Czecheni są traktowani przedmiotowo, jako ci, którzy mogą za-

¹⁶ Przypomnijmy, że „pokraczność” i prymitywizm Azjatów, zwłaszcza Kazachów, dostrzegali też polscy autorzy zesłańczych wspomnień. Zob. T. Sucharski, *Przestrzeń śmierci – przestrzeń przetrwania. Obrazy środkowoazjatyckich republik sowieckich w polskiej literaturze zesłańczej i łagrowej*, w: *Wchód muzułmański w literaturze polskiej. Idee i obrazy*, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok: Alter Studio, 2016, s. 242 i nast.

¹⁷ Л. Довлеткиреева, *Чего хочет «Асан»*, «Вайнах» 2009, № 3, с. 60.

bić, w związku z czym należy unieszkodliwiać zarówno tych, którzy trzymają broń w ręku, jak i tych, którzy tylko mogą okazać się niebezpieczni. Podczas „czyszczenia” domów (aresztowań zastanych w nich mężczyzn), czy odpierraniu ataków bojówkarzy żołnierze wbrew rozkazom dobijają rannych oraz poddających się do niewoli. Wrogość rzutuje również na postrzeganie kobiet. Czeczenki, które ustawiły stragany w pobliżu koszar są przez głównego bohatera powieści postrzegane jako: „śniade, przysadziste”, „pewne siebie, syte, wąsate” i – „ani jednej ładnej twarzy”¹⁸. Z kolei Aleksander Prochanow, autor powieści o pierwszych tragicznych dla Rosjan dniach wojny *Czeczeński bluz* [*Чеченский блюз*, 1998], wprawdzie kreuje obok postaci ułomnych urodziwego długowłosego Ismaila, jednego z bojówkarskich przywódców, ale eksponuje przede wszystkim podstępność i wiarołomność Czeczenów.

Pomimo tego, iż oficjalnie wojna w Czeczenii zakończyła się w 2009 roku poruszane przez rosyjskich pisarzy w wymienionych wyżej utworach problemy nie odeszły w przeszłość:

Republika Czeczenii, po okupionych dwiema wojnami próbach uzyskania niepodległości, poddana została antydemokratycznym reformom, w wyniku których jej system polityczny uległ autorytaryzacji¹⁹.

Również w innych republikach autonomicznych procesy suwerenizacji i demokratyzacji uległy deformacjom. Wiadomo, że nadal na terenie Kaukazu prowadzone są operacje antyterrorystyczne, a liderzy separatystów przejmują ideologię islamskich fundamentalistów i szukają wsparcia w tak zwanym Państwie Islamskim, co rzutuje na eskalację niechęci Rosjan w stosunku do wszystkich przedstawicieli „kaukaskiej powierzchowności”. Wśród Rosjan, którzy z różnych względów w okresie radzieckim wybrali na miejsce zamieszkania republikę islamską żywa jest pamięć eskalacji wrogości po rozpadzie ZSRR. Współcześni pisarze rosyjscy w swoich utworach odnotowują, że ani Rosji carskiej w XIX wieku, ani Rosji Radzieckiej nie udało się być gwarantem pokoju wśród skonfliktowanych narodów muzułmańskich, ani wzbudzić sympatii miejscowej ludności do zwierzchniej władzy i reprezentującej ją narodowości. Niektórzy spośród autorów piszących o relacjach między Rosjanami a rdzenną ludnością republik azjatyckich, jak

¹⁸ Z. Prilepin, *Patologie*, przeł. M. Buchalik, Wołowiec: Czarne, 2010, s. 111.

¹⁹ J. Olędzka, *Region Kaukazu Północnego w lustrze polskiego reportażu („Matrioszka w hidżabie” Iwony Kaliszewskiej i Macieja Falkowskiego)*, w: *Wschód muzułmański w literaturze polskiej...*, op. cit, s. 268.

na przykład Piotr Aleszkowski, podkreślając od dawna zakorzenioną niechęć. W powieści Aleszkowskiego pod tytułem *Ryba. Historia jednej migracji* [*Рыба. История одной миграции*, 2006] została przedstawiona sytuacja rosyjskich geologów, prowadzących badania naukowe w Tadżykistanie:

Таджики смотрели на русский геологический сброд нашей улицы, как на наметенный ветром песок, как на готовые сорваться клубки перекасти-поля. Они терпели нас, как терпят ненастье. Русские платили таджикам ответной нелюбовью. Таджики казались нашим богачами и баями – у них была своя земля²⁰.

Wprawdzie w relacji doświadczonej przez los bohaterki zostały odnotowane wyjątki – nakreślony został portret życzliwego dla Rosjan Archora Dżurajewa czy rodziny miejscowego mułły, ale na początku lat dziewięćdziesiątych jedynym wyjściem dla większości z nich stała się ucieczka z Tadżykistanu i budowanie życia od nowa. Podobnie sytuacja wyglądała w innych republikach. Muzułmanie nie mogli zaakceptować z powodów religijnych słabości Rosjan i w ogóle niemuzułmanów do alkoholu, swobodnego zachowania kobiet w miejscach publicznych, obojętności wobec ich zwyczajów, zwłaszcza obrzezania chłopców.

Na nowy etap w historii postrzegania muzulmanów przez Rosjan istotny wpływ mają również akty terrorystyczne na terenie Rosji, napływ do dużych miast rosyjskich ludności z Kaukazu i byłych radzieckich republik azjatyckich w poszukiwaniu lepszego życia. Rosyjscy islamoznawcy utrzymują, że obecnie w masowej wyobraźni ich rodaków funkcjonuje kilka stereotypów muzulmanina:

Это агрессивные, безжалостные, презирающие русского обывателя фигуры: либо бородач с автоматом, либо террорист в маске, либо жуликоватый делец или приехавший на заработки и нещадно эксплуатируемый, убогий мусульманин в тюбетейке, который не вызывает ни неприязни, ни сострадания²¹.

Muzułmańscy „podejrzeni biznesmeni” [жуликоватые дельцы], występujący w roli pracodawców dla Rosjan, czasami ratują ludność prowincji przed bytowym marazmem, co odnotował na przykład Roman Sienczyn

²⁰ П. Алешковский, *Рыба. История одной миграции*, <https://litlife.club/br/?%20b=101861> [19.12.2018].

²¹ А. Малашенко, op. cit.

w powieści *Jeltyższewowie* [Елтышевы, 2011], wspominając o Azjatach, którzy posadzili na polach zlikwidowanego kolchozu kartofle i zatrudnili przy ich uprawie miejscową ludność, ale takie fakty w niewielkim stopniu zmieniają ogólnie nastawienie do przybyszy. Biznesmenów tych wyróżnia ich nie tylko wygląd zewnętrzny, ale i zachowanie – pewność siebie, mająca swe źródło w zasobach finansowych, gdyż posiadają oni więcej pieniędzy niż Rosjanie, co w skorumpowanym kraju otwiera przed nimi duże możliwości. Lapidarnie skomentował to zjawisko, będące główną przyczyną bytowej islamofobii²², jeden z największych pisarskich autorytetów drugiej połowy XX wieku Walentin Rasputin:

Рынки наших городов, сибирских в особенности, оккупированы кавказцами и китайцами. Китайцев больше, но кавказцы агрессивнее и ведут себя как хозяева, не считаясь ни с обычаями нашими, ни с законами²³.

I właśnie wspomnianej wyżej agresywności i bezczelności muzułmańskich imigrantów Rasputin poświęcił swoją ostatnią powieść *Córka Iwana, matka Iwana* [Дочь Ивана, мать Ивана, 2003]. Jest to utwór kontrowersyjny, gdyż napisany z jawnie nacjonalistycznej pozycji, ale w sposób reprezentatywny, z faktograficzną dokładnością odzwierciedlający pewien etap stosunków rosyjsko-muzułmańskich w szybko zmieniającej się postsowieckiej rzeczywistości. Kanwą powieści stało się wydarzenie autentyczne, o którym szeroko pisała prasa, przenosząc fakt jednostkowej ludzkiej tragedii na płaszczyznę polityczną²⁴, a mianowicie akt gwałtu, dokonany przez handlującego na irkuckim bazarze Azera na nastoletniej Rosjance. Okoliczności gwałtu ze szczególnym okrucieństwem, zachowanie rodziny przestępcy, gotowej przekupić pracowników policji i sądu oraz zastraszać rodzinę ofiary, nie dawały nadziei na sprawiedliwy wyrok. W tej sytuacji zrozpaczona matka zgwałconej szesnastolatki zdecydowała się na samosąd – zastrzeliła gwałciiciela w budynku prokuratury. Dla Rosjan stała się ona bohaterką na-

²² С. Чупринин, *Русская литература сегодня*, knigosite.org/library/read/77000 [19.12.2018].

²³ В. Распутин, *Без деревни мы осиротели*, «Аргументы и факты» 2006, № 16, <http://www.aif.ru/archive/1659316> [19.12.2018].

²⁴ В. Дятлов, «И тогда мама взяла обрез...». *Самосуд и отношение к «чужакам» в общественном мнении российской провинции 1990-х годов*, в: *Творчество Валентина Распутина. Ответы и вопросы*, ред. И. Плеханова, Иркутск: Издательство ИГУ, 2014, s. 321 i nast.

rodową, broniącą nie tylko czci córki, lecz i honoru całego narodu. Gazety powtarzały przejęte przez Rasputina określenie: „мужественная русская женщина, отстаивающая честь нации”, „выросшая до масштабов образа народного заступника и героя”²⁵.

Portrety muzułmanów występują też w rosyjskiej prozie postmodernistycznej. Na przykład Dmitrij Lipskierow w powieści *Teoria obsikującego się chłopca* [*Теория описавшегося мальчика*, 2013] odniósł się do zbiorowej islamofobii w konwencji groteski, wyśmiewając przypisywanie muzułmanom wszystkiego, co najgorsze. Pisarz przedstawił historię afgańskiego chłopca, który wiele wycierpiał podczas wojny (rosyjskie służby wywiadowcze zmusiły go, by patrzył na tortury i śmierć dziadka, jedyne go krewnego, jakiego miał), ale rosyjski lekarz wojskowy ocalał go przed śmiercią i adoptował, wychował jak własnego syna. Po pewnym czasie życie w Rosji znowu stało się dla bohatera udręką – autor odnotowuje zbiorową psychozę, przejawiającą się w podejrzliwości sąsiadów i przypadkowych ludzi, donoszących organom ścigania o swoich wątpliwościach. Sam wygląd wystarczy, by mężczyźni o „kaukaskiej powierzchowności” podejrzewano o zamachy, kontrolowano i urządzano w mieszkaniach rewizje. *Status quo* utrwala współczesny język potoczny, przenoszony na stronicie literatury: oprócz powszechnie stosowanego określenia zachowujących tradycje swojego narodu muzułmanów jako „obcy” [чужаки] Lipskierow przytacza też zwroty nacechowane wyraźniejszą pejoratywną aksjologią: „czarni” [черные] i wulgarne „czarnodupcy” [черножопые]. Przyczyny fobii w wyrafinowanej grze z czytelnikiem pisarz zhiperbolizował maksymalnie, przypisując swojemu bohaterowi nadprzyrodzone zdolności, w tym umiejętność kontroli świadomości innych osób i przekształcania materii, aż do zniszczenia całej kuli ziemskiej włącznie.

Oczywiście, „islamski tekst”²⁶ we współczesnej literaturze rosyjskiej nie ogranicza się do Kaukazu i byłych republik azjatyckich, ani do literatury spod znaku głównego nurtu. Rozszerza się również i na utwory spod znaku kultury masowej. Popularnością cieszy się na przykład antyutopia-ostrzeżenie Jeleny Czudinowej *Meczeta Paryskiej Matki Boskiej* [*Мечеть Парижской Богоматери*, 2005], w której autorka ukazała mahometańską

²⁵ А. Игнатъева, «...Стоять за Россию...» (О повести В. Г. Распутина «Дочь Ивана, Мать Ивана»), w: *Творчество Валентина Распутина...*, op. cit., s. 364.

²⁶ Termin ten jest stosowany przez badaczy wątków islamskich w literaturze rosyjskiej. Zob. П. Алексеев, *Ислам в русской литературе: рождение гипертекста*, «Мир науки, культуры, образования» 2007, № 2, s. 68–71.

Europę w 2048 roku. W wyobraźni autorki elitę „Euroarabii” stanowią muzułmanie o arabskich korzeniach, podczas gdy niemuzułmanie nie mają w takiej Europie żadnych praw, są poniżani i prześladowani. Katolicy-tradycjoniści podejmują z muzułmańską władzą walkę, ale ich sprzeciw ma wymiar wyłącznie moralny. Wątki muzułmańskie w kontekście problemów z imigrantami i konfliktu cywilizacji wykorzystuje również proza detektywistyczno-szpiegowska – dla przykładu wymieńmy powieści Lwa Puczkowa *Operacja „Mudżahedin”* [*Операция «Маджахед»*, 2004], czy też *Pasierbowie dżihadu* [*Пасынки джихада*, 2005].

Analiza rosyjskich utworów literackich, w których występują portrety muzułmanów utwierdza w przekonaniu, że na przestrzeni wieku w ich postrzeganiu niewiele się zmieniło (wyjątek stanowią mieszkający w Rosji Tatarzy), to znaczy w stosunku Rosjan do nich dominuje wrogość i strach, niekiedy zawiść. Bardziej wielostronny i obiektywny obraz proponuje postępową publicystyka, zwłaszcza w sytuacji opisywanych bezpośrednich kontaktów Rosjan z muzułmanami na ich terytorium²⁷. W okresie radzieckim wiele konfliktów ze światem muzułmańskim tliło się w ukryciu, natomiast w przyszłości mogą one ulec silnemu zaostrzeniu, co literatura XXI wieku już sygnalizuje.

²⁷ G. Czerwiński, *Dwóch (mimowolnych) uczestników zdarzeń i ich „reportażowe” świadectwa o Czeczenii: Arkadij Babczenko i Nikołaj Mamulaszwili*, w: *Wschód muzułmański w ujęciu interdyscyplinarnym. Ludzie – teksty – historia*, red. G. Czerwiński i A. Konopacki, Białystok: Alter Studio, 2017, s. 277 i nast.